

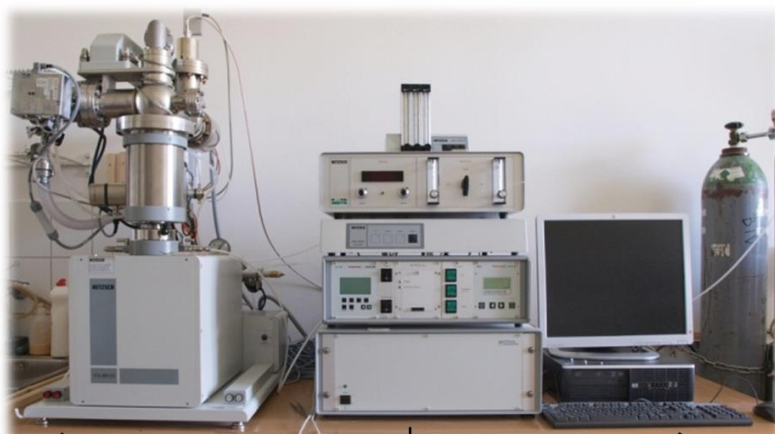
Kalorimetria

1. A mérés célja

A polimerek melegítése során lejátszódó fizikai-kémiai folyamatokat (üvegesedés, kristályosodás, olvadás) kísérő hőeffektusok, valamint a jellemző hőmérsékleti értékek meghatározása.

2. A mérőberendezés

Magyarországon egyedül állóan, a Pannon Egyetem Műnői Karának Fizikai Kémiai tanszékén található meg a *NETZSCH STA 409 CD* típusú termoanalitikai berendezés, amely alkalmas differenciális pásztázó kalorimetriás (DSC), termogravimetriás (TG) és differenciális termoanalitikai (DTA) mérések elvégzésére. A berendezéshez tartozik egy tömeg-spektrométeres detektor, mely egy *interstage*-en keresztül kapcsolódik a termoanalitikai berendezéshez, ezáltal lehetővé téve a magas hőmérsékleten (akár 1450 °C-on) képződő bomlási gázok összetételének elemzését. A Termodinamikai Kutató és Oktató Laboratóriumban összeállított termoanalitikai berendezés az *1. ábrán* látható.

- TG
- Interstage
- MS

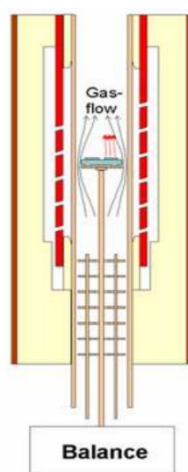
- Vezérlő egység
- Gázáramlás szabályzó
- Vákuum szivattyú vezérlő

Adatfeldolgozó
számítógép

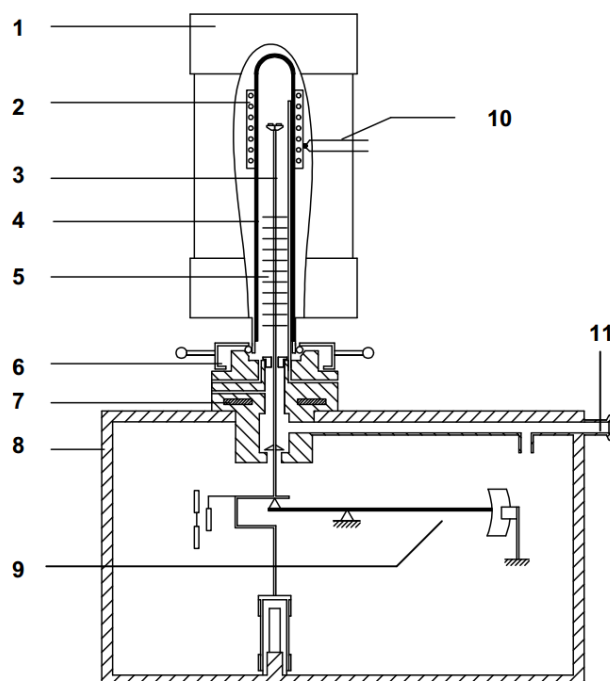
1. ábra: NETZSCH STA 409 CD + QMS 403/5 tömeg-spektrométer, SKIMMER kapcsolódással

A készülék leírása

Az STA 409 CD készülék kemencájében a mintatartó függőleges helyzetű, melynek tetején helyezhető el a mintatartó és a referencia cella (2. ábra). Ez a konstrukció, a vertikálisan felfele áramló védő és tisztító gázok (Ar) alkalmazása mellett lehetővé teszi a termo-mérleg teljes digitális egyensúlyát, és optimális körülményeket nyújt egy tömegspektrométeres kapcsolathoz, amellyel a felfele áramló bomlási gázok analízise elvégezhető. A gázokkal érintkező mintatartók és a tömítések anyagai széles körből választhatóak, ezért a mérések akár korrozív atmoszférában is elvégezhetőek. A termo-mérleg és a kemence felépítését a 2. és 3. ábra szemlélteti.

2. ábra: A mintatartó elhelyezkedése a kemence-térben

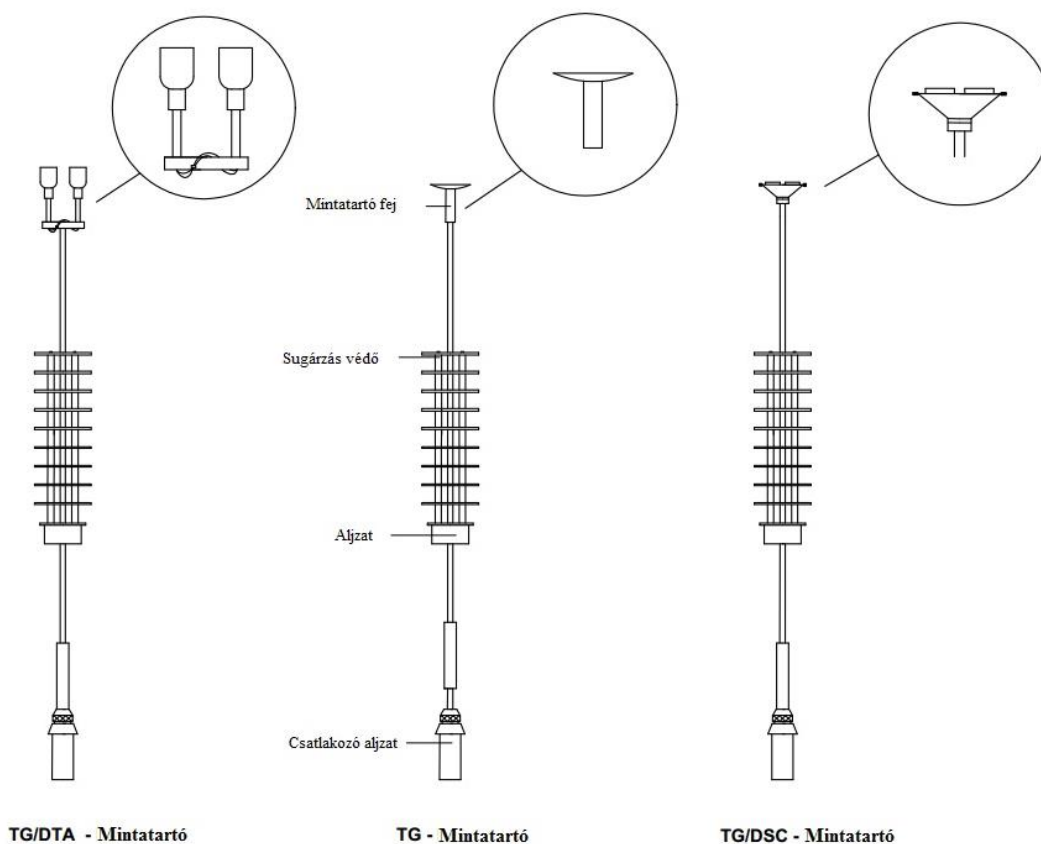

1. kemence	7. hőszigetelés
2. fűtőelem	8. mérlegház
3. mintatartó rendszer	9. analitikai mérleg
4. védőcső	10. szabályzó termoelem
5. sugárzás védő	11. kapcsolódás az evakuáló rendszerhez
6. rögzítő zár	

3. ábra: A termo-mérleg és a kemence felépítése

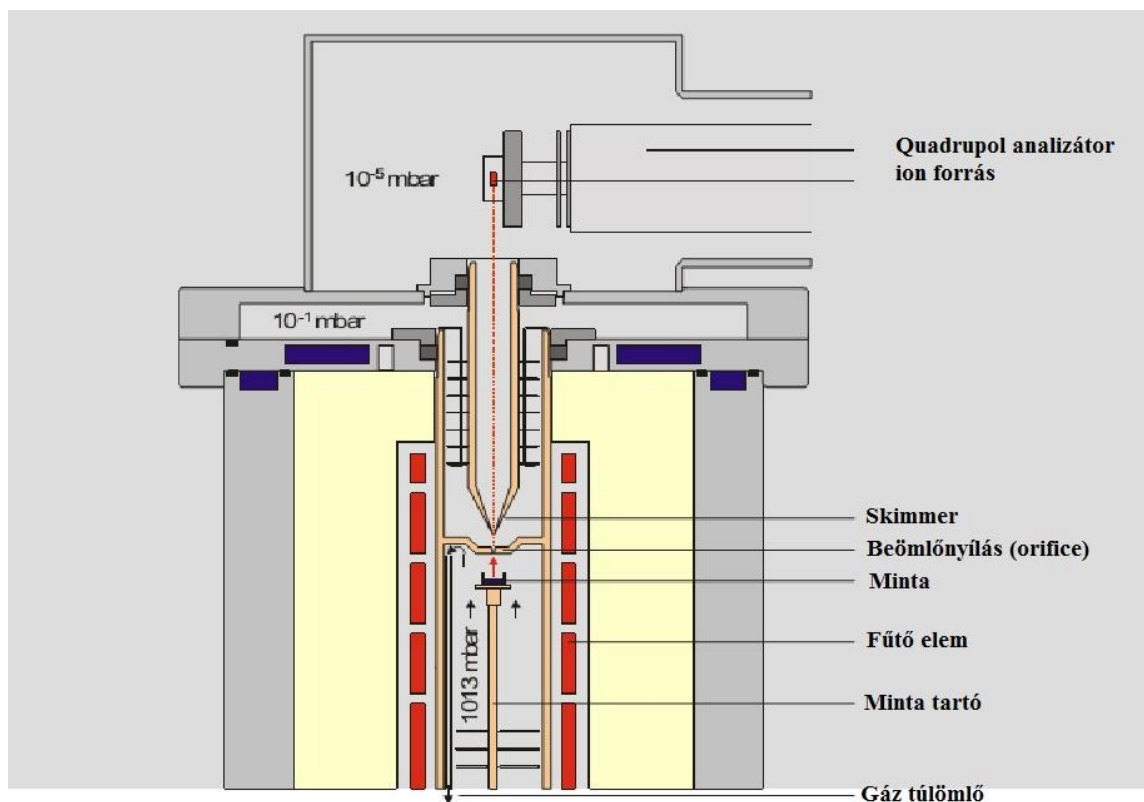
Az egyes STA mintatartók lehetővé teszik a minta- és a referenciacella hőmérsékletének (DTA), illetve a közöttük indukálódott hőáram különbség közvetlen mérését (DSC). A készülék alkalmas párhuzamosan elvégezhető TG-DSC, illetve TG-DTA mérésekre, az egyes

mintatartók egyszerűen és gyorsan kicserélhetőek a mérések között. Ezek sematikus rajzát a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: A készülékhez tartozó mintatartók

A készülék egy *SKIMMER interstage* rendszeren keresztül kapcsolódik a *QMS 403/5* típusú tömeg-spektrométerhez, mely a lehetővé teszi a legrövidebb úton történő gáz átvitelt a két berendezés között. A *SKIMMER* összegyűjti a kemence felől, egy hordó alakú jet-en keresztül érkező molekulákat és egy divergens fúvókán keresztül a *QMS* ionforrása felé továbbítja azokat. A *SKIMMER* nyílása mögött, a vivőgáz nyomásának atmoszfériusról magas vákuumra történő lecsökkentése két lépcsőben történik, kevesebb, mint 20 mm távolságon. Minden komponens a minta hőmérsékletére van felfűtve, így a vivőgázból nem kondenzál le semmi, elkerülve a mérési hibát, illetve a készülék szennyeződését, akár 1450 °C-os mérési hőmérséklet mellett is. A tömeg/töltés arány detektálása egy quadrupole tömegspektrométerrel történik 512 tömegegység határral, mely határ opcionálisan akár 1024 tömegegységig is kitolható. Az *interstage* sematikus rajzát a 4. ábra szemlélteti.

4. ábra: A kemencét és a tömegspektrométert összekötő interstage rendszer sematikus rajza

A berendezés fontosabb jellemzői:

Mérési hőmérséklet tartomány 24 °C -1450 °C

Termogravimetria:

Érzékenység max. 1 digit/1,25 µg

Mérési tartomány 5-500 mg

Kalorimetria

Érzékenység Az alkalmazott mintatartótól függ

Mérési tartomány 500-5000 µV

Felfűtési sebesség 0,1-40 °C/min

Mérési atmoszféra Ar

Vivőgáz áramlási sebessége 0-100 ml/min

Alkalmazható vákuum ~10⁻⁴ mbar

Tömegspektrométer

Tömeg tartomány	1-512/1024 amu
Felbontás	0,5 amu
Állítható ionizációs energia	25-100 eV
Mérési mód	<ul style="list-style-type: none"> • <i>scan</i>, • <i>scan - oszlop diagram</i> • <i>diszkrét tömeg/töltés arány szerint</i>
Detektálási korlát	5. ábra: 100 ppb

3. Mérési feladat

Polimer kompozit fázisátalakulásainak vizsgálata.

Elméleti háttér

Polimerek fizikai állapotai

A polimerek szerkezetüktől és molekulái hőmozgásának jellegétől függően különböző fizikai állapotban lehetnek. Szerkezetük alapvetően kétféle: kristályos (rendezett) vagy amorf (rendezetlen). A kristályos polimerekben hosszú távú rendezettség mutatható ki, míg az amorf polimerekre csak a folyadékokhoz hasonló, közeli rendezettség jellemző. A kristályos polimerek olvadáspontjuk (T_m) felett megolvadnak, a kristallitok szétesnek, a polimer amorf, rendezetlen szerkezetűvé válik. A molekulák jellegzetes szerkezete miatt a polimereknek mind az amorf, mind a kristályos állapota eltér a kismolekulájú anyagok hasonló állapotától. Az amorf polimerek rendezettebb szerkezetűek a kismolekulájú anyagoknál, ugyanakkor a kristályos polimerek kevésbé tökéletes kristályszerkezetet hoznak létre: a háromdimenziós rendezettség nem terjed ki a polimer egészére.

A polimerek fizikai állapotát szerkezeti sajátságok mellett meghatározó másik tényező a láncok hőmozgásának jellege. Polimerek esetében a molekulák nagymértékű hajlékonysága következtében a hőmozgás minőségileg új formája jelenik meg. A láncok egyes szakaszai, a szegmensek önálló mozgást végezhetnek, anélkül, hogy közben a molekula egésze elmozdulna. A hőmozgásnak ezen formája a mikro Brown-mozgás.

Polimerek rugalmassága, az üvegesedés

A szegmensmozgásnak természetesen van energiaigénye, mivel a kötések körüli rotáció gátolt. Azt a hőmérsékletet, illetve hőmérséklet-tartományt, amely felett a környezetből származó termikus energia elegendő a rotáció energiaigényének fedezéséhez, üvegesedési hőmérsékletnek (T_g) nevezzük. Az amorf polimerek T_g alatti hőmérsékleten üvegszerű állapotban vannak. Ekkor a szegmensmozgás gátolt, a polimer atomjai a befagyott állapot körül rezgő mozgást végeznek. Külső feszültség hatására a molekulák építőelemei kis mértékben távolodnak el eredeti helyükből, s a deformáló erő megszűnése után pillanatszerűen térnek vissza eredeti helyzetükbe, azaz a deformáció reverzibilis. Az üvegállapotú polimer rugalmassági modulusa 10^9 - 10^{10} Pa.

Nagy hőmérsékleten a termikus energia elegendő lehet a molekula egészének elmozdulásához (makro Brown-mozgás), s a polimer folyékony állapotba kerül. Azt a hőmérséklet, ill. hőmérséklet-tartományt, amely felett a makro-Brown mozgás dominánssá válik, folyási hőmérsékletnek (T_f) nevezzük. A folyási hőmérséklet felett külső feszültség hatására nagymértékű, irreverzibilis deformáció, folyás következik be.

A T_g és a T_f közötti tartományban, az un. gumirugalmas tartományban, a termikus mozgás alapvető formája a szegmensek mikro Brown-mozgása. Az állandó szegmensmozgás következtében a láncok természetes állapota a gomolyállapot. Feszültség hatására az összegombolyodott makromolekulák részlegesen kiegyenesednek, majd a feszültség megszűnése után ismét visszanyerik eredeti gombolyodottsági fokukat. A gumirugalmas polimerek nagymértékű, reverzibilis deformációja tehát a polimerláncok hajlékonyságának tulajdonítható. A rugalmassági modulus 10^5 - 10^6 Pa, azaz 3-4 nagyságrenddel kisebb, mint üveges állapotban. Mivel a szegmensek átrendeződése nem pillanatszerű, a gumirugalmas polimerek deformációs tulajdonságai időfüggők, a termikus mozgás és a polimer tulajdonságai tehát szorosan összefüggnek egymással.

A deformáció molekuláris szintű mechanizmusa szerint három deformációfajta fellépésével kell számolni: rugalmas deformációval, gumirugalmas deformációval és folyással (maradó deformációval). A rugalmas deformáció és a folyás közönséges kismolekulájú anyagokon is megfigyelhető, a gumirugalmas deformáció csak a polimerekre jellemző. A polimer fizikai állapotától függ, hogy melyik deformációfajta dominál. Lineáris polimereknél a deformáció mindig folyással párosul. Térhálós polimereknél, amennyiben a láncokat kovalens kötések kapcsolják össze, folyás kémiai bomlás nélkül nem következik be.

Polimerek rendezett szerkezete, a hideg kristályosodás

Egyes polimerek esetén megfigyelhető (pl.: poli(etilén-tereftalát)) egy olyan kristályszerkezet kialakulása, melynek hőmérséklettartománya közelebb esik az üveges átalakulásához, mint az olvadásponthoz, ennek köszönhetően ezt az átmenetet „hideg” kristályosodásnak nevezik. A folyamat során az amorf polimer hányad alakul rendezett szerkezetté. Ez az átalakulás mindig exoterm. Mivel az amorf tartalom a polimer előéletétől függ, hőmérséklettartománya, nagysága ugyanúgy jellemző az adott mintára, mint az üveges átalakulás.

A polimer kémiai szerkezete meghatározza, hogy az adott polimerre az amorf vagy a kristályos (részlegesen kristályos) állapot a jellemző. A fázisállapotot a molekuláris szerkezet és a termodinamikai állapot határozza meg. A polimerek kristályos állapota (háromdimenziós, hosszú távú rendezettség) sokban eltér a kismolekulájú anyagokétól. A polimer lánc nagyméretű, ezért a rácspontokban a molekulának csak egy része helyezkedik el. A makromolekula akár több kristalliton is áthaladhat. A kristályos polimerek mindig kétfázisú rendszerek, a kristályos fázis mellett jelen van amorf fázis is.

A kristályosodásnak alapvető feltétele a polimer lánc szabályos szerkezete. Ilyen szerkezeti tényezők például a lánc lineáris szerkezete, a monomer egységek szabályos elrendeződése. A kristályosodás másik feltétele a kinetikai tényező. A polimer láncoknak megfelelő mozgékonyással kell rendelkezniük, hogy kristályrácsot alkossanak. A kristályosodásnak az üvegesedési hőmérséklet (T_g) felett kell lejátszódnia, amikor még a szegmensmozgások aktívak. Polimerek kristályosodásakor a párhuzamosan elhelyezkedő polimer láncok hoznak létre kristályrácsot, és a kristályrács egyik tengelyének irányában helyezkednek el. Egyes polimer láncok spirális felépítésűek is lehetnek (pl. polipropilén).

A kristályosodás során kialakuló lánchibák főleg a kristallitok szélén alakulnak ki, ezért a kristályokat többnyire amorf fázis köti össze, ezért tekinthetőek a részlegesen kristályos polimerek kétfázisú rendszernek. A részlegesen kristályos polimerek általában keményebbek, ütésállóbbak és szilárdabbak, mint az amorf polimerek. Nagyobb szakadási nyúlás, jobb vegyszerállóság, hőállóság jellemzi őket, a feszültségkorrózióra is kevésbé hajlamosak.

A kristályos és az amorf fázis arányát a kristályossági fokkal jellemezhetjük. A részlegesen kristályos polimerek kristályossági foka általában 30% és 60% közötti. A kristályossági fok növekedésével a polimer kisebb mértékű duzzadásával számolhatunk oldószerek jelenlétében, növekszik a vetemedési hajlam, nő a szakítószilárdság és a merevség, jobb a gáz- és a gőzzáró képesség, de csökken az ütésállóság, a szakadási nyúlás és az átlátszóság. A kristályossági fok

egy átlagos mérőszám. A részlegesen kristályos polimerben a kristályos és az amorf részek mellett számos átmeneti, köztes, részben rendezett vagy rendezetlen állapotok lehetnek. Ezeket a kristályossági fok egyértelműen nem jellemezheti.

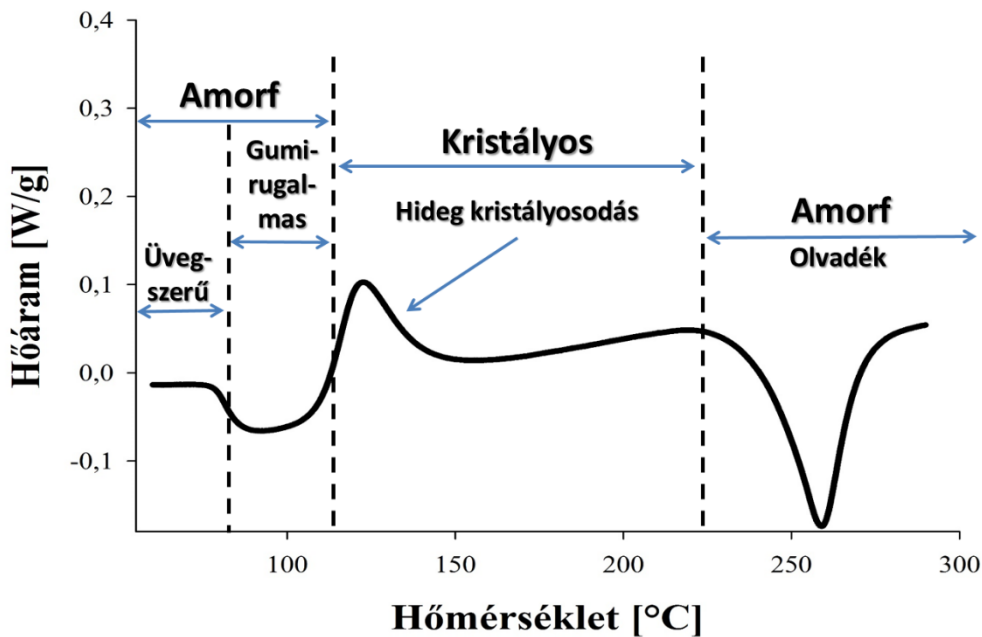
A rendezett szerkezet megszűnése, az olvadási tartomány

Olvadás csak olyan polimerekben jelentkezik, amelyek részlegesen kristályosak, vagyis a makromolekulák legalább részben rendezetten helyezkednek el bennük. Az olvadáspont (T_m) az a hőmérséklet, ahol a szilárd polimer folyékonyvá válik. Kismolekulájú szilárd testek átalakulása nagyon gyorsan bekövetkezik, amikor az anyag hőmérséklete eléri az olvadáspontot. Az ilyen átalakulást a termodinamikában elsőrendű fázisátmenetnek nevezik. Hasonló átmenet kimutatható a részlegesen kristályos polimerekben is, de tekintettel arra, hogy az olvadáspontot számos paraméter befolyásolja (elsősorban a kristályos fázisok mérete és rendezettsége), nem lehet egy éles olvadáspontot kijelölni. Tekintettel arra, hogy a molekulák és a kristályok mérete bizonyos eloszlást mutat, és a kristályhibák is sokfélék lehetnek, inkább olvadási tartományról, mint olvadáspontról lehet beszélni, amely a polimer jellegzetességeitől függően szűkebb vagy szélesebb lehet. A polimerek esetén szokásos anyagi jellemzőként egy úgynevezett termodinamikai vagy egyensúlyi olvadáspontot definiálni. Ennek meghatározása extrapolációs módszerrel történik. (Gibbs–Thomson-közelítés, vagy a Hoffman–Weeks módszer).

A mérési eredmények értékelése

A polimerek vizsgálatára az eddig elmondottak értelmében kitűnő lehetőséget nyújtanak a kalorimetriás mérések, hiszen a polimerek fizikai állapota nagyban a hőmérséklet függvénye. Az ismert állapotok (üvegszerű, gumirugalmas, kristályos és olvadék), valamint a közöttük jelentkező átmenetek (üvegesedési, hidegkristályosodási illetve olvadási átmenetek) jól láthatóan elkülönülnek a mérési eredményként kapott függvénygörbén, a **termogramon**. A 3. ábra egy polimer vizsgálatára jellemző termogramot mutat.

6. ábra: A polimerekre jellemző termogram

Az üvegesedés másodrendű fázisátalakulás, melynek során csak a rendszer hőkapacitása változik meg, ez egy „lépcsőt” eredményez a minta termogramjában. Az üvegesedési átmenet három jellegzetes hőmérséklettel (kezdeti, befejezési, illetve tényleges üvegesedési hőmérséklettel, melynek $T(1/2\Delta C_p)$ fogadható el), és a hőkapacitás változással jellemezhető ($1/2\Delta C_p$). A kristályosodás és olvadás elsőrendű fázisátalakulások, a kristályosodás felfelé mutató exoterm, míg az olvadás lefelé mutató endoterm csúcsként jelentkezik a mérési eredményeken. Az átalakuláshoz tartozó hőmérsékleteknek a csúcsokhoz tartozó hőmérsékletet feleltethetjük meg, míg az eközben végbemenő entalpiaváltozást a csúcs és a megfelelően választott alapvonal közötti terület integrálásával nyerhetjük.

Az kristályosodási és olvadási entalpiaváltozások ismeretében a minta kristályossági foka számolható az 1. egyenlet alapján. Az olvadást kísérő hőváltozás és a kristályosodás során felszabadult hő értékének a különbsége megadja, hogy mennyi energia szükséges a kristályosodás előtt jelen volt kristályszerkezet olvadásához.

$$X_{krist.fok} = \frac{\Delta H_m - abs(\Delta H_{cc})}{\Delta H_0} \cdot 100\% \quad (1)$$

ΔH_m : Olvadáshő

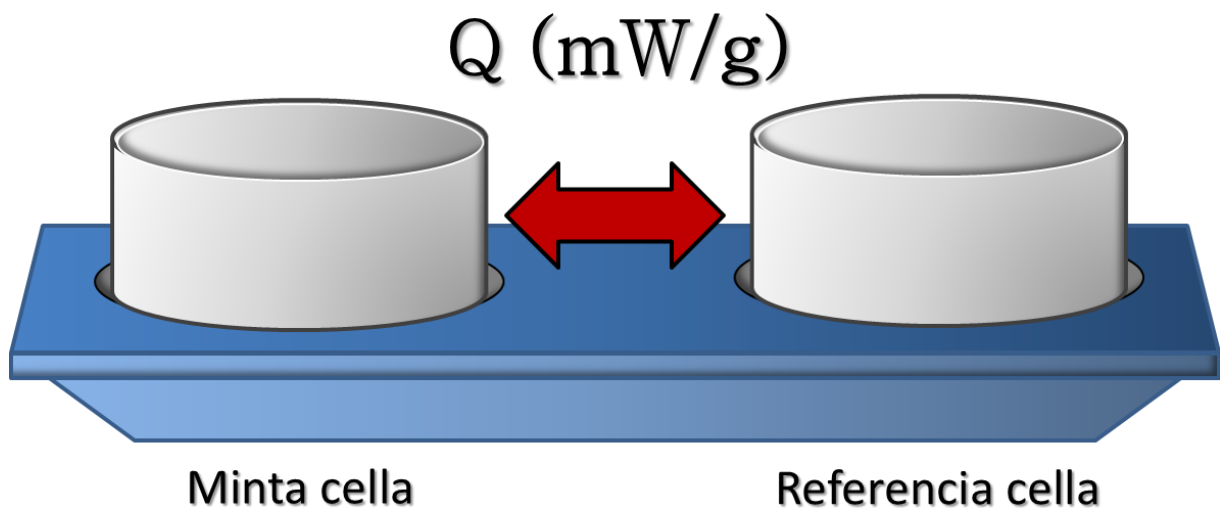
ΔH_{cc} : Hidegkristályosodást kísérő entalpiaváltozás

ΔH_m : A 100%-ig kristályos PET olvadáshőjének irodalmi értéke = 140,1 J/g

A mérési módszer ismertetése

Az állandó nyomáson történő felmelegítési folyamatokat kísérő entalpiaváltozás meghatározásához a 7. ábrán látható cellát használjuk. A mérőcellába töltjük az ismert tömegű polimert. A referencia-cellát üresen hagyjuk.

A mérésvezérlő számítógépes programmal beállítjuk a kívánt kísérleti paramétereket (idő, hőmérséklet, felfűtési sebesség) és a kezdő hőmérsékletet. A termikus egyensúly beállta után elindítjuk a programozott adatgyűjtést. A felmelegítési folyamatot kísérő entalpiaváltozást hőáram-különbség formájában a számítógép folyamatosan regisztrálja és a képernyőn megjeleníti.

7. ábra: A standard-cella vázlat

A végső hőmérséklet beállítását követően a mérés leáll, az adatfeldolgozó szoftverek segítségével kiértékeljük a termogramot, és integrálással meghatározzuk a különböző fázisátalakulásokat kísérő entalpiaváltozást.

Beadandó mérési eredmények

1. A programozott felmelegítés kísérleti paraméterei.
2. A kiértékelte termogramm.
3. Az üvegesedési, hidegkristályosodási és olvadási tartomány adatai, a vizsgált minta kristályossági foka.

4. Ellenőrző kérdések

1. A mérés rövid leírása (max. fél oldal)

Mi a *DSC* mérés lényege? (max. két mondat, de inkább egy!)

Mit mérünk minek a függvényében?

Milyen jelek rögzítésére alkalmas a mérés során használt berendezés? (elég csak a típus és a jelek megnevezése)

Milyen mintát vizsgáltunk?

Mi volt a mérés célja?

Mik voltak a programozott mérés paraméterei?

2. Egy polimerekre jellemző termogram alakja és részei

Mérésvezető oktatók

dr. Dallos András egyetemi docens, tel: (88) 624-000/6040, E-mail: dallos@almos.vein.hu

Dörgő Gyula PhD hallgató, tel: (88) 624-000/6079, E-mail: gydorgo@gmail.com